

מבט אחר על ספר איוב

מיכאל פדידה

"אמר רבי לוי: שטן ופנינה לשם שמים נתכוונו" _ בבא בתרא טז, א.

מדוע סיפור המסגרת של איוב וספר איוב כולו אינם פותרים את בעיית הרוע בעולם: "צדיק ורע לו רשע וטוב לו"? בספר קהלת מנוסחת כך הבעיה: "אשר יש צדיקים אשר מגיע אליהם כמעשה הרשעים ויש רשעים שמגיע אליהם כמעשה הצדיקים" – ח, 14. הרי נימוקים אחדים לתיקוף הטיעון הזה:

1. אלוהים אינו מספר לאיוב שהוא עבר ניסוי מה שכן נאמר לאברהם, משמע שזה לא פתרון או הסבר לבעיית הרוע.

2. בעצם כבר אברהם הוכיח בניסוי העקידה שהשטן לא צודק ואם כך מה בא ספר איוב לחדש, אלא אם כן בא השטן להציג אלטרנטיבה לתורת הגמול, שמעקרת אותה מיסודה, אם כי ניתן לטעון שאיוב נפגע בשלב השני בגופו, ובכך יש חידוש לעומת הניסוי שבו הועמד אברהם.

3. החתרנות של הספר: בעצם אלוהים אינו עונה לאיוב. איוב אומר: אני רוצה שאלוהים ידבר איתי ויסביר לי מדוע אני סובל, אבל אלוהים מופיע בטורנדו מאיים ומתגאה אבל אינו עונה לאיוב וגם לא עוסק בהנהגתו את העולם בעניין הגמול. ("might" אינו יוצר "right"). ספר איוב רומז: הנה לאלוהים בכבודו ובעצמו אין תשובה לבעיה התיאולוגית הנ"ל והוא אפילו אינו מנסה לענות עליה בצורה עניינית ורצינית, כי בעצם אין לו תשובה. (מאיר שלו בספרו "תנ"ך עכשיו" על תשובת אלוהים לאיוב: "אלוהים לא מדבר לעניין").

4. ספר איוב הוא חתרני גם מהסיבה הבאה: הוא מערער על תורת הגמול המקראית שמעניקה כל טוב ארצי וגשמי לצדיקים ועונשים בגוף וברכוש לרשעים, דרך השטן שמופיע כמבקר תיאולוגי. הצדיק האמיתי צריך לדבוק בדרכו ללא תלות בשכר שהוא מקבל על כך. רק זו היא האמונה האמיתית: "החינם ירא איוב אלוהים!" לשון אחר, ספר איוב מעמיד אידיאל אחר של צדיקות שמנותקת מתועלתנות.

האירוניה היא שרמב"ם מקבל את עמדת השטן בדיון שלו על ספר איוב ב"מורה נבוכים" "זאת הייתה מטרת ספר איוב... שלא תטעה... שידיעתו [של אלוהים] תהיה כידיעתנו... כאשר האדם יודע זאת יקל עליו כל פגע, והפגעים לא יוסיפו לו ספקות באשר לאלוה, והאם הוא יודע או אינו יודע, **משגיח או מזניח**. יתר על כן (הפגעים) יוסיפו לו אהבה... וכמו שאמרו (חכמינו) ז"ל: עושים מאהבה ושמחים ביסורין" (חלק שלישי, פרק כ"ג). ובאופן מפורש יותר בהקדמה שלו לפרק "חלק", בה הוא מצטט את אנטיגנס איש שוכו: "אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס, היו כעבדים המשמשים את הרב שלא על מנת לקבל פרס" – אבות א, ג. המאמין האולטימטיבי הוא אדם "שעובד מאהבה" כמו אברהם.

כאן עלי לדייק: ברור לי שהצגת איוב כאוהב ה' בציטוט הנ"ל של הרמב"ם על ספר איוב אינה הרעיון המרכזי שלו בהסבר שלו על תשובת ה' לאיוב. אני הבלטתי את הצגת איוב כאוהב ה' על סמך הציטוט שלו את אמרת חז"ל: "עושים מאהבה וגו' ", כי מייד אחרי פרק כ"ג בחלק השלישי, מציג הרמב"ם בפרק כ"ד בהרחבה את אברהם כאוהב ה' כפי שהוא התגלה בפרשת העקידה: "...כי אברהם אבינו לא מיהר לשחוט את יצחק מתוך פחד מן האל...אלא אך ורק בגלל **אהבתו** יתעלה ויראתו...לא בשל ציפייה לשכר ולא מתוך פחד מפני עונש".

ישעיהו ליבוביץ הציג את אברהם ואת איוב כדמויות אידיאליות של מאמינים אולטימטיביים שדבקים באמונתם "לשם שמים" ללא ציפייה לשכר כלשהו וללא תלות בגורלם האישי, גם אם הוא גרוע שבגרועים. (ראו: ישעיהו ליבוביץ, יראת אלוהים בס' בראשית ובס' איוב).

אני טוען שהרמב"ם וליבוביץ מאמצים בעצם את דעתו של השטן, שטוען שצדיק אידיאלי דבק באמונתו גם אם רע לו ("ירא אלוהים חינו"). חלקו הראשון של סיפור המסגרת נמצא בהלימה מלאה עם גופו של ספר איוב. אין פתרון לבעיית הרוע אם יש תוקף לתורת הגמול המקראית, אבל הבעיה תאבד מחומרתה אם האמונה השלטת הייתה זו של השטן, דהיינו שאין ערך לאמונה שמותנית בגמול חומרי.

לשון אחר, יתכן שספר איוב לא התכוון לתת את הפירוש שהרמב"ם מייחס לו, אלא הוא רצה להגיד שאין בנמצא תשובה טובה לזעקותיו של איוב על כך שאלוהים אינו מנהל את העולם בצדק וזאת בניגוד לאקסיומה ההפוכה של אברהם: "השופט כל ארץ לא יעשה משפט?!!" – בראשית יח כה.

ספר איוב מראה, כאמור, שלאֱלֹהִים אין תשובה לערעור של איוב על צדקתו בהנהגת העולם, אף על פי שלכאורה אֱלֹהִים ניצח את איוב. לכן מובן למה הספר אינו מספר שאלֹהִים אמר לשטן אחרי שאיוב חלה בשחין ולא קילל את אֱלֹהִים: הנה ניצחתי.

מכאן שספר איוב הוא ספר חתרני המתחזה לספר אמוני תמים, דבר שעזר לו להיכנס לקאנון של התנ"ך.

5. אני לא בטוח שאכן איוב הוא הצדיק האידיאלי, כפי שחשב ליבוביץ. אמנם כאשר חלה איוב בשחין הוא אמר לאשתו: "גם את הטוב נקבל מאת האֱלֹהִים ואת הרע לא נקבל?" אמירה שמתאימה לצדיק האידיאלי. אולם די מהר איוב מתלונן על מר גורלו ועל אי הצדק שפגע בו, בניגוד לתורת הגמול במקרא (כפי שהדבר בולט באיוב פרק יב). לכן אולי מחבר ספר איוב לא מספר בסוף העלילה שאלֹהִים אמר לשטן שהוא ניצח אותו בוויכוח. ליבוביץ חשב שמשורר תהלים במזמור ע"ג בדומה לאיוב מייצג את הדמות האידיאלית של הצדיק של המאמין ל"שם שמים": "ואני קרבת אֱלֹהִים לי טוב" אף על פי ש"כלה שארי ולבבי" (י. ליבוביץ ותלמידים-חברים. שיחות על מבחר פרקי השגחה, מתוך "מורה נבוכים" לרמב"ם. עמ' 323). לדעתי, איוב אינו דומה למשורר תהלים במזמור ע"ג, שמוכן לחיות עם הסתירה בין מצבו הרע לבין הגורל הטוב שצפוי לו על פי תורת הגמול המקראית.

6. מדוע רוב הפרשנים של ספר איוב לא הגיעו למסקנה שאינו מציע בעצם פתרון לבעיית הרוע? תשובה אפשרית: גוף הספר (ללא המסגרת הסיפורית) מחולק לשלושה חלקים: הוויכוח של איוב עם שלושת רעיו, הדעה של הצעיר אליהוא ותשובת אֱלֹהִים בסערה. הרעים לא מצליחים לתת תשובה מספקת והם משתתקים. אחר כך באה תשובת אליהוא שעליה איוב לא מגיב, ומכאן שהיא יותר טובה מהדעה של שלושת הרעים והיא גם מטרימה את התשובה האולטימטיבית של אֱלֹהִים. לשון אחר, מחבר הספר רומז במבנה המשולש, שהספר מתקדם בכיוון לינארי לתשובה טובה. לכן, מתקבל הרושם שאלֹהִים נותן תשובה מספקת לאיוב, מה גם שאיוב בעצמו מודה שנסתתמו טענותיו: "...לכן הגדתי ולא אבין נפלאות ממני ולא אדע". כביכול, יש ממש בתשובה של אֱלֹהִים. לדעתי מחבר הספר הסווה בזה את דעתו האמיתית שהוויכוח של איוב עם אֱלֹהִים הסתיים בתיקו לכל היותר ולא בניצחון מוחץ שלו.

7. הניסוי של איוב הוא אמצעי ספרותי שנועד לתאר מצב של מהפך בגורלו של צדיק מטוב לרע, שמחריף את הבעיה של צדיק ורע לו. מצבו הטוב של איוב בתחילת הסיפור חיזק בו את האמונה באלוהים, אך המהפך בגורלו העמיד בפניו בעיה שהשטן צפה שיעמוד בפניה, אם כי הוא לא "ברך" את אלוהים באופן מפורש.

8. חז"ל ניסו לפתור את בעיית צדיק ורע לו וכו' בעזרת האמונה בגן עדן וגהינום. כל אדם יקבל את הגמול המגיע לו, אם היה צדיק או רשע, בעולם הבא. זהו פתרון המניח את הדעת לפחות לגבי המאמין התמים. מעניין שחז"ל ייחסו לאיוב כפירה בתחיית המתים – בבא בתרא טז א. כלומר שאיוב שלל פתרון אפשרי כזה לבעיית הרוע בעולמנו. יתכן שמשום כך נאמר: "...כפל לו הקדוש ברוך הוא שכרו בעולם הזה [כדי] לטרדו מן העולם הבא" – בבא בתרא טו ב.

9. לסיום - ניסיתי לטעון שספר איוב רומז באופן סמוי שאין פתרון הולם לבעיית צדיק ורע לו ושאוּלי הוא רומז שאם נאמץ את עמדת השטן שמעלה על נס את המאמין שמצדיק את הדין על אף מר גורלו, הבעיה תיעלם מאליה, אם כי פתרון זה סותר באופן חזיתי את תורת הגמול המקראית שהיא מרכזית ואיתנה במקרא.

לדעתי, כדי להבין טוב יותר את ספר איוב, צריך להתייחס בספקנות לחלק מהטענות העובדתיות שכביכול הספר מספק: למשל: האם השטן הוא אכן דמות שלילית והאם אכן איוב עמד בהצלחה בניסיון כפי שהספר טוען? בסופו של דבר ספר איוב אוּחז למראית עין בתוקף של תורת הגמול המקראית. איוב מבריא ועושרו מושב לו כפליים והוא מקים משפחה חדשה, דבר המאשר את תורת הגמול המקראית – צדיק וטוב לו רשע ורע לו.

העליתי השערה שמחבר ספר איוב הסתיר את מסריו האמיתיים, על ידי שתילת "עובדות" שהוא לא מאמין בתוקף שלהן. הסיפור על ההתערבות של השטן עם אלוהים נושא מסר חשוב ואינו רק סיפור מסגרת לבעיה הגדולה של תורת הגמול במקרא: צדיק ורע לו רשע וטוב לו.

הערות

1. אביא עכשיו את הציטוט המלא של דברי רבי לוי על הקטרוג של השטן על איוב, בתרגומו של שטיינזלץ: "שטן ופנינה לשם שמים נתכוונו. שטן, כיוון

שראה שדעתו של הקדוש ברוך הוא נוטה אחר איוב [ומשבח אותו] אמר : חס ושלום, ישכח [אלוהים] את אהבתו של אברהם [אליו]."

פרשנות : אלוהים ציין לשבח את איוב בפני השטן. השטן העלה ספק בדבר אמונתו של איוב, שמא היא תלויה בדבר. לפי רבי לוי, השטן חשב על אברהם שעמד בניסיון העקידה והראה שאמונתו בה' היא מוחלטת ובלתי תלויה בשיקולי תועלת. יש לשים לב שהשטן מדבר על אהבת אברהם לאלוהים : אהבה פירושה יחס חיובי שאינו מותנה בציפיה לגמול מצד האהוב. לכן הוא הציע לאלוהים שיעמיד במבחן את איוב כפי שהעמיד את אברהם. הרשימה הנ"ל מרחיבה את המשמעות שרבי לוי מייחס לשטן : ביקורת על תורת הגמול המקראית.

הגמרא מספרת (שם) שאמורא אחר דרש את דברי רבי לוי במקום אחר (בפפוניא שבבל) ובא השטן ונשק לרגליו של אותו אמורא על שלימד עליו זכות, תופעה יוצאת דופן מנקודת הראות שלו שרגיל שמשמיצים אותו.

השטן מופיע אצלי כדמות חיובית וזאת בניגוד לתפיסה המקובלת שרואה אותו כדמות שלילית. לכן הרמב"ם שהחזיק בדימוי המסורתי השלילי של השטן נמנע מלצטט את דבריו של ר' לוי על השטן ומצטט מאותו מקור בבבא בתרא את דבריו של ריש לקיש : "הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המוות".

השטן מופיע כמבקר מוסרי בסיפור המפורסם על פלימו והשטן במסכת קידושין, דף פ"א, עמוד א-עמוד ב. בעקבות דמותו החיובית באותו סיפור, הגעתי לתובנה שניתן להאיר את ספר איוב במבט אחר, כפי שניסיתי לעשות במאמר הזה.

2. תפילת קריאת שמע הנאמרת בשחרית ובערבית כוללת בתמצית את תורת הגמול המקראית : "והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי...ונתתי מטר ארצכם בעתו...ואספת דגנך ותירושך ויצהרך...השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלוהים אחרים...וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה" – דברים י"א. אבל קריאת שמע כוללת גם את הפרשה הראשונה : "שמע ישראל...ואהבת את ה' אלהיך, בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך" – דברים ו, דהיינו אהבת ה' שאינה תלויה בדבר.

שתי הפרשיות הנ"ל מקריאת שמע מופיעות גם במזוזה וגם בבתי התפילין.

3. הרמב"ם כלל את האמונה בתורת הגמול כאחד משלושה עשר העיקרים שלו (היסוד האחד עשר בהקדמה לפרק "חלק" : "שהוא יתעלה נותן שכר למי שמקיים צווי התורה, ועונש למי שעובר על אזהרותיה, וששכרו היותר גדול הוא העולם הבא"). יש כמובן אי הלימה בין עמדת הרמב"ם לפי המקור הזה לבין אותו מקור, שהזכרתי לעיל ולבין תפיסתו במורה נבוכים שמעלה על נס את האמונה הבלתי מותנית באלוהים.

4. מסופר שאלישע בן אבויה יצא לתרבות רעה, לאחר שנתקל במקרה של מוות לא מוצדק, שסתר את תורת הגמול של התורה : "פעם אחת היה [אלישע בן אבויה] יושב ושונה בבקעת גינוסר וראה אדם אחד עלה לראש הדקל ונטל אם על הבנים וירד משם בשלום, למחר ראה אדם אחר שעלה לראש הדקל ונטל את הבנים ושילח את האם וירד משם והכישו נחש ומת. אמר כתיב : שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך למען ייטב לך והארכת ימים. היכן היא טובתו של זה היכן היא אריכות ימיו של זה ?" (ירושלמי, חגיגה, פרק ב הלכה א). משמע, שבעיית הרוע בעולם, יכולה להביא לכפירה.